

DE ZANDLOPER

Van het Bestuur

De Algemene Ledenvergadering (ALV) van 12 april j.l. heeft *Casper Braafhart* benoemd als nieuw lid van ons bestuur. Casper is geboren in Ede en woont nu (nog) in Zevenaar. Leuk is dat grootmoeder Kaatje Braafhart van 1860–1920 baker was in Ede. In het *Verhaal van Ede* vindt u haar geschiedenis, het gemakkelijkst door in Google te zoeken naar *Kaatje Braafhart*.

De ALV benoemde *Hetty Blaauw-de Wit* bij haar afscheid van het bestuur tot erelid van de Vereniging. Ik mocht haar namens de Vereniging huldigen met een hanger met het embleem van de Zandloper (foto).

Het *beleidsplan 2017–2021* van de Vereniging werd door de ALV zonder verdere discussie vastgesteld. Geen schokkende wijzigingen t.o.v. 2013-2016, maar het is goed om iedere vier jaar vast te stellen hoe we verder willen.

Uitgave van de Vereniging Oud Ede

jaargang 45 - nr. 2 - mei 2017

Van het bestuur	1
Agenda	2
Dwargarbeider Henrik van der Mheen	3
Psychiatrische instelling Ederoord	8
Werkverschaffing	20
Pak maar een doos: Normaalschool	26
Faunabeheer Hoge Veluwe	30
Rectificatie Engelenhove	31
Colofon	32

De ALV besloot verder om op 9 mei in een extra ledenvergadering de eerste lijst met te ontzamen objecten te

bespreken. Een leuke bijvangst van de ontwerplijst is dat van sommige voorwerpen het verhaal erachter weer boven water is gekomen.

Gerard Gijsbertsen van het Platform Militaire Historie Ede besloot de vergadering met een boeiende lezing over de Canadezen die in Ede in de eerste maanden na de bevrijding verbleven. Verrassend voor mij was dat het om andere Canadezen ging dan de Brits/Canadese PolarBears-divisie die betrokken was bij de bevrijding van Ede op 17 april 1945.

Op 22 april onthulde de burgemeester de namen van straten die samen de Verzetswijk op de voormalige Simon Stevin-kazerne gaan vormen. Het PMHE, het Voormalig Verzet Ede en de Vereniging Oud Ede hebben het college van B&W geadviseerd over de te benoemen namen waarmee wij allen eren uit het verzet.

De realisering van *Cultura-Erfgoed* is opnieuw een stap verder. Partijen zijn het eens over de inrichting, zodat er dus nu kan worden begonnen. Om te beginnen met het weghalen van de hinderlijke brom in de luchtbehandelingsinstallatie. Dat klinkt overigens eenvoudiger dan het is. Als streefdatum wordt er nu naar gewerkt om het erfgoedcentrum in september te openen.

Simon van de Pol, voorzitter

Agenda

- Dinsdag 9 mei; 20.00 uur: Ledenvergadering over eerste *ontzamellijst*. Vermoedelijk in *Cultura*.
- Maandag 5 juni: Op tweede pinksterdag organiseert de Nederlandse Kasteelen Stichting de *Dag van het Kasteel*. Zie www.facebook.com/dagvanhetkasteel
- Woensdag 6 september: Lezing door *Eric Norde*, projectleider archeologische opgravingen *Park Reehorst* in samenwerking met de archeologie-werkgroep. Nadere informatie volgt.
- Zaterdag 9 september: *Open Monumenten Dag* met om 10.00 uur in Kernhem presentatie door de NKS van het boek *Huis Kernhem*, geschreven door wijlen *Liesbeth Demesmaeker* en geredigeerd door de NKS.
- Donderdag 28 september: Excursiedag leden VOE naar nog te bepalen bestemming.
- Woensdag 15 november: Lezing over nog te bepalen onderwerp. (lezing Arno Valk vervalt)

Dwangarbeider Hendrik van der Mheen

Jan Kijlstra

In de Tweede Wereldoorlog werd een groot deel van de mannelijke bevolking van Duitsland ingezet in het leger. Dat had grote gevolgen voor het Duitse bedrijfsleven. Dat was voor een groot deel gericht op productie van zaken die voor het voeren van een oorlog nodig zijn, maar kreeg nu te maken met groot gebrek aan personeel. De oplossing werd gevonden in de *Arbeitseinsatz*. Dat betekende dat mannen uit door de Duitsers bezette gebieden verplicht werden voor de Duitsers te gaan werken. Dat kon in eigen land zijn, maar doorgaans betekende dat: werken in Duitsland.

Ben Sijes van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie heeft daarover een studie gepubliceerd die bijna 750 pagina's omvat (*De Arbeidsinzet*, Den Haag, 1990). Marloes van Westrienen heeft, met onder anderen Sijes als bron, daarover het boek *Dwangarbeiders* geschreven (Amsterdam, 2008).

Ook de gemeente Ede moest een contingent van deze dwangarbeiders leveren. Een van hen was *Hendrik van der Mheen*. Onlangs is op het kazerneterrein een straat naar hem vernoemd en hij is bijgezet in het Mausoleum.

Hendrik (Henk) van der Mheen was een zoon van Hendrik van der Mheen en Jacoba van der Mheen-van Schothorst. Hij woonde op *Ruimzicht*, aan de Postweg in Lunteren. Ruimzicht was gebouwd als boerderij, en daar had zijn vader, zelf zoon van een smid, ook een smederij naast gebouwd.

Twee weken na zijn MULO-examen in juli 1942 heeft Henk het examen voor het Praktijkdiploma Boekhouden succesvol afgelegd. En hij is vervolgens als boekhouder in dienst getreden van de Coöperatieve Zuivelfabriek Concordia in Ede.

De Duitsers, die ook de Arbeitseinsatz uiterst gestructureerd hadden vormgegeven, probeerden via een aantal operaties, zoals *Holland-Aktion I* en *Stahl-und-Eisen-Aktion*, aan voldoende arbeidskrachten uit Nederland te komen. In eerste instantie werden werkgevers verplicht op te geven welke werknemers niet direct van belang waren voor de oorlogseconomie. Dat waren veelal jonge, ongehuwde mannen, werkzaam in de indirecte sfeer, op kantoor.

Ook Concordia moest een aandeel leveren; de twee jongste werknemers, Henk en zijn collega Andries Schut, moesten afreizen naar Duitsland. Henk kwam terecht in Düsseldorf, bij de firma *Rheinmetall*, vanouds (en onder het Nazi-bewind volledig) gericht op produceren voor het leger.

die de door bombardementen aangerichte schade toont.

Ben Sijes schrijft hierover: *'...dat na het bombardement op Düsseldorf in de nacht van 11 op 12 juni niet minder dan 64 daar tewerkgestelde postbeamten tegelijk "ohne Erlaubnis" naar huis terugkeerden.'*

Het was een duidelijk zeer onveilige situatie. Geen wonder dat Henk, toen hij voor de tweede keer met verlof naar huis mocht (van 9 juli tot 14 augustus 1943), besloot niet terug te keren naar Duitsland. Aan die beslissing kan ook hebben bijgedragen dat zijn oudste broer, Wim, al vroeg actief was in het verzet. Het verzet dat, op niet mis te verstane wijze, opriep niet mee te werken aan de Arbeitseinsatz.

De beslissing van Henk niet meer terug te gaan betekende dat hij moest onderduiken, want de Duitsers zouden zeker naar hem op zoek gaan.

En inderdaad, op een nacht werd Ruimzicht door de Duitsers overvallen. Ze waren op zoek naar Henk, maar een huiszoeking leverde niets op. Want Henk, die overdag regelmatig thuis was (de Duitsers kwamen vrijwel alleen 's nachts), sliep bij zijn oom Hendrik Folmer en zijn tante Gerritje Folmer-van Schothorst, in de hooiberg op *Oud-Schothorst*. Eigenlijk vlak bij huis, maar wel een stuk veiliger.

Bij Rheinmetall had Henk ook een Amsterdammer leren kennen, die tegelijkertijd verlof kreeg, en die ook niet terug wilde. Zijn naam was Wim van Raad. Hij moest uiteraard ook onderduiken, en deed dat ook op Oud-Schothorst. Waarna de moeder van Wim uit Amsterdam vertrok, om onderdak te vinden bij de weduwe Van der Mheen, op Ruimzicht.

Uit die 'Duitse tijd' van Henk weten we het een en ander. Vooral omdat er correspondentie bewaard is gebleven tussen Henk en de jongelingsvereniging waarvan hij lid was. Ab van der Mheen, een broer van Henk en Wim, bewaart een paar van de brieven die Wim vanuit Düsseldorf naar Lunteren heeft verzonden. Hier de tekst van zo'n brief, die Henk aan de leden van zijn Jongelings Vereniging, een vereniging van christelijke jonge mannen stuurde.

Düsseldorf, 7 januari

Vrienden

Eergisteren kreeg ik twee brieven in een postpakket, één van de secretaris en één van Zandsteeg. Het postpakket was in één dag over omdat het per expres per trein is verzonden. Ik vermoed, dat het roggebread van de Vereniging is, omdat de brieven daar bij waren. En Zandsteeg schreef dat jullie besloten hadden om de beurt een roggebread te zullen sturen.

Vrienden, ik kan jullie hiervoor niet genoeg bedanken. Deze vriendschap zal ik nooit kunnen vergelden. Dit alles overweldigt mij. Het is een weldaad, te weten dat er nog zulke vrienden zijn, die mij met daad voorthelpen. Ik dank God die mij zulke vrienden gaf.

Er gaat dus een lid de Vereniging verlaten, en wel J. v. Dronkelaar. Willen jullie hem erg hartelijk feliciteren met zijn (voorgenomen) huwelijk. Er blijven nu dus als ik goed geteld heb nog 20 leden over (waarbij ik mezelf ook nog reken). Dan is de Vereniging nog veel vooruitgegaan. Ik wens de Vereniging en ook ieder afzonderlijk nog veel heil en Gods zegen toe in het Nieuwe Jaar.

Ik zit nu in de conversatiezaal te schrijven Dit is tevens de cantine van de Italianen. Momenteel staan alle Italianen te luisteren naar het Weermachtbericht van Italië. Ze gaan daarbij altijd staan, ze schijnen er veel eerbied voor te hebben.

Het is nu weer een uur later. Ik heb in dien tussentijd eten (aardappelen) gekookt en gegeten. Als we zelf koken smaakt het altijd goed, in ieder geval veel en veel beter dan de "soep" die we 's middags in de cantine krijgen. Vanmiddag ook weer. We hadden linzensoep. Ik heb de jongens een kwartje geboden als ze het helemaal op wilden eten, maar niemand wou mijn portie hebben. En dan eet je toch nog wat,

Der Kreuzübertritt ist nur unter Vorlage eines gültigen Passes (Passeport) und eines gültigen Stichtickets zur Ausreise und Wiedereinfahrt gestattet. Der Urlaubsschein ist mitzuführen und bis zur Beendigung der Urlaubsreise sorgfältig aufzubewahren.

Nur bei Vorhandensein eines Ausweises ist der Kreuzübertritt aus dem Reichsgebiet erlaubt.

Urlaubsschein Nr. 1318921 *

Der/Die: **Hendrik** van der **Mheen**
(Vorname) (Familienname)
aus **Ede** **Holland**
(Heimatland, Heimatort) (Familienname)
geb. am **14.7.24**, beschäftigt als **kfa. Angestellter**
ist vom **29.7.1943** bis **14.8.1943** nach **Ede**
Holland beurlaubt.
(Urlaubsort)

Grund des Urlaubs: **Tarifurlaub**
(Familienheimfahrt, Krankheitsurlaub, Heilurlaub, besondere Anlässe usw.)

Der Urlauber wird mit Rückfahrkarte bis **Ede** abgefertigt.
Der Urlauber ist über die für die Mitnahme von Geldmitteln in deutscher und der betreffenden ausländischen Währung geltenden Bestimmungen unterrichtet worden.
Der Urlauber ist verpflichtet, nach Beendigung des Urlaubs die Arbeit in unserem Betrieb wiederaufzunehmen. Er ist in Deutschland bei der **Betriebs-** Krankenkasse - ~~Bezirksknappschaft~~ in **Rh.-Borsig A.G.** versichert.
Düsseldorf, den **21.7.** 1943

RHEINMETALL-BORSIG
AKTIEGESellschaft WERK DUSSELDORF
Personalabteilung

Bescheinigung*) der Krankenkasse
- Bezirksknappschaft - in

Der Beurlaubung der **kranken - schwangeren - Versicherten** nach (Land)
wird **zugestimmt**.
den **194**

(Dienststempel) (Unterschrift der Krankenkasse oder Bezirksknappschaft)

Auf dem Schein darf nicht radiert oder verbessert werden.

*) Nur im Falle der Beurlaubung einer erkrankten oder schwangeren Arbeitskraft auszufüllen. Wenden!
A 226 (R. 43) Reichsdruckerei 1790 43 2 P

Hendriks verlofpas

omdat men honger heeft, maar ik geloof dat de varkens het niet lusten. Onder die omstandigheden komt zo'n roggebrood zo reusachtig van pas. Dan kunnen we 's avonds nog eens een extra boterham nemen en hoef ik niet met een lege maag naar bed.

Vandaag heeft het hier weer gesneeuwd en vanavond regende het en vroor het, dus 't zal morgen wel glad op de weg zijn. Het vriest hier nu al bijna een week. Wat ben ik nu blij, in dit lager te zijn en niet in het oude, want daar zou ik niet meer gezond vandaan gekomen zijn. Ik beklaag de Fransen die daar nog steeds zijn.

De Fransen worden niet veel meer als gevangene behandeld. Wij zijn wel in alles vrij, we hebben zelfs onze bonnen in handen, maar de Fransen worden verpleegd en die verpleging strekt niet tot eer der Duitsers.

Ik moet eindigen want ik moet naar bed, 't is bijna 10 uur. We moeten 's morgens om half zes op, iets voor half zeven gaan we dan weg en zijn dan ongeveer om zeven uur op kantoor. Iets te vroeg of te laat al naar gelang we aansluiting hebben met de tram.

Allen de hartelijke groeten en de vereniging voorspoed gewenst door jullie vriend en medelid Henk

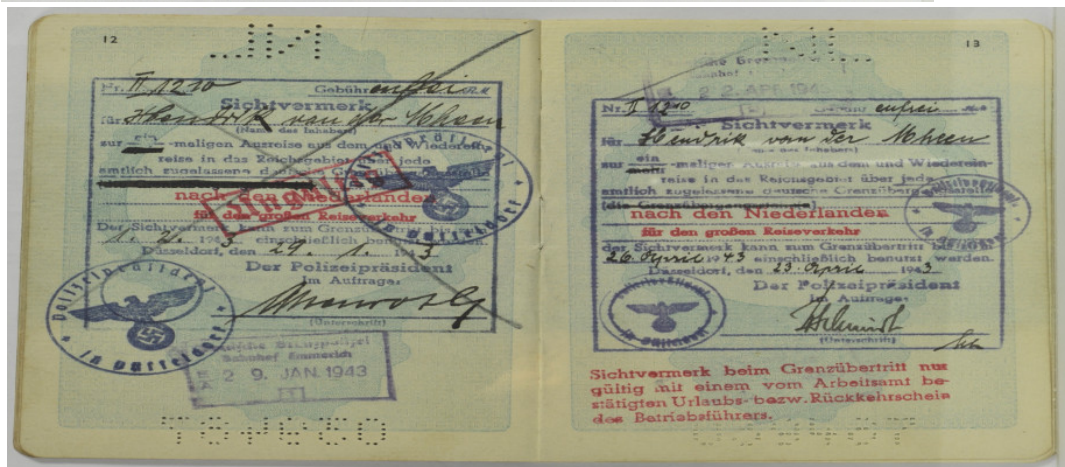
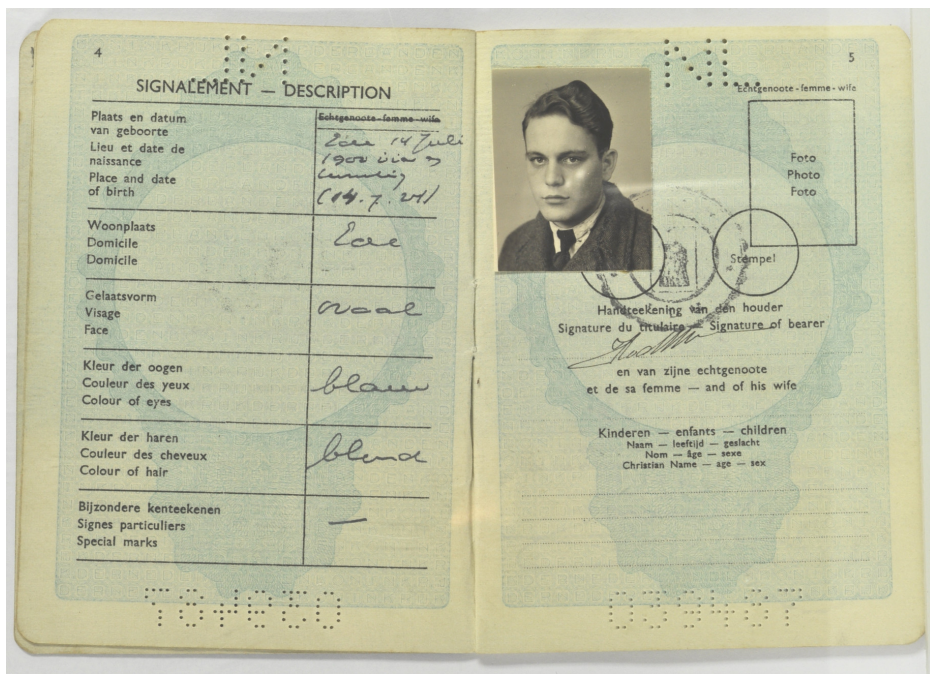
*H. van der Mheen
Gemeinschaftsheim
Düsseldorf-Grafenheim
Deutschland*

Henk's Nederlands Hervormde Jongelings Vereniging op Gereformeerde grondslag Soli Deo Gloria uit het Nederwoud bij Lunteren. Henk komt overigens niet op deze foto voor; wel zijn broer Jan, 3e van links.

In 2014 is de documentatieverzameling van de Vereniging Oud Ede beschreven. Op een bijeenkomst van de vereniging werd dit met gepaste trots medegedeeld. Het is een zeer divers samengestelde collectie, waar heel veel informatie uit te halen valt. Maar daarvoor zou de nu nog rudimentaire opsomming van de stukken ook beschreven moeten worden, en bijvoorbeeld gedigitaliseerd. Dat is een grote klus, voor de vereniging Oud Ede misschien te hoog gegrepen. Al zou het prima te doen zijn, als het een beetje slim wordt aangepakt.

Op die bijeenkomst van Oud Ede werd gerefereerd aan de vele bijzondere stukken die in de verzameling aanwezig zijn. Als voorbeeld werd een oud paspoort getoond. En laat dat nou het paspoort van Henk van der Mheen zijn! Onderstaande foto's tonen vier bladzijden uit het paspoort.

Als familielid (van de koude kant) doe ik al langdurig onderzoek naar de achtergronden van Henk en Wim van der Mheen. Zij zijn beiden omgekomen bij een poging, in januari 1945, via de Betuwe het reeds bevrijde zuiden van ons land te bereiken, en ze zijn bijgezet in het Mausoleum op de Paasberg. Maar over de achtergronden van hun overlijden bestond veel onduidelijkheid. Inmiddels zijn veel vragen beantwoord, al blijven er ook zaken die mogelijk nooit opgehelderd zullen worden.

De genoemde VOE-documentatieverzameling is ondergebracht bij het gemeentearchief van Ede, en dat is een goede plek. Want ze wordt nu onder archiefcondities bewaard, en dat is een grote verbetering ten opzichte van de vroegere situatie, op een bovenkamertje in het Historisch Museum, dat gehuisvest was in het voormalige station Ede-Centrum.

Een verzoek aan het gemeentearchief om de familie Van der Mheen c.a. middels een scan een kopie van dit paspoort ter beschikking te stellen was weinig succesvol. Dat kon wel, maar daar moest dan het gebruikelijke (pittige) tarief voor betaald worden. Voordien mochten er met een meegebrachte scanner en laptop door bezoekers zelf scans gemaakt worden, maar dat is niet langer toegestaan. Wel loopt er momenteel een proef met 'scannen op verzoek'. Gelukkig mag er nog wel gefotografeerd worden, daarvoor is zelfs een speciale belichtingstafel aangeschaft. En toen ik het paspoort opvroeg om het te fotograferen kwam tot mijn verrassing ook de verlofpas te voorschijn. Toch een beetje 'geluk bij een ongeluk'.

Rest nog te vermelden dat heden ten dage de firma Rheinmetall ook in Ede gevestigd is. En dus (opnieuw) werknemers uit de gemeente Ede heeft.

Psychiatrische inrichtingen in Ede in de jaren 1890: Ederoord

Dick Kranen

In 1891 zijn er in Ede twee inrichtingen voor zenuwlijders - zoals ze toen werden genoemd - opgericht; vrijwel gelijktijdig, maar geheel los van elkaar.

De ene instelling, gehuisvest in de *Villa Ruimzicht*, werd gesticht door *Sophia Genis* (1852-1921), een voormalige hoofdverpleegster van het Buitengasthuis te Amsterdam en gediplomeerde van het Witte Kruis. Ruimzicht was dus een particulier initiatief. *Deze instelling komt in een volgend artikel aan de orde.*

De andere instelling heette **Ederoord** en werd door de in 1884 opgerichte *Vereeniging voor Christelijke verzorging van krankzinnigen en zenuwlijders in Nederland* gesticht.

In de *Kennisbank*, opgezet door het Gemeentearchief Ede, vinden we o.m. de volgende informatie over Ederoord:

Het congres- en cultureel centrum 'De Reehorst' in Ede geniet landelijke bekendheid. Dat het allemaal begonnen is met een grote villa weten slechts weinigen.

Graaf Godert Willem van Rechteren-Appeltern liet een fraaie villa in Zwitserse stijl op een klein landgoed aan de toenmalige Grintweg bouwen. De graaf bouwde de villa als vervanging van zijn huis in Renkum. Dat huis, het latere Oranje Nassau Oord, had hij in 1881 verkocht aan koning Willem III. Koningin Emma schonk het landgoed in 1901 aan de Vereniging tot Bestrijding van Tuberculose.

In 1885 kwam de villa gereed en kreeg de naam 'Reehorst'. Graaf van Rechteren heeft slechts vijf jaar in de Reehorst gewoond. Hij verkocht het landgoed aan de Christelijke Vereniging voor Verzorging van Krankzinnigen en Zenuwlijders. Deze instelling wilde er een verpleegtehuis van maken, maar bij nader inzien vond men de nabijgelegen spoorbaan en het station te onrustig en te gevaarlijk. *Tot zover de Kennisbank.* We zullen zien of die onrustige situering de werkelijke reden was om af te zien van de plannen.

Graaf Van Rechteren met echtgenote en dochter

De oprichting

Op 2 maart 1889 stuurde notaris W.F.J. Fischer een kopie van de Statuten van de Naamlooze Vennootschap Het Christelijk Instituut Ederoord aan het Ministerie van Justitie met het verzoek één en ander te beoordelen. Al op 4 maart reageert het ministerie met een Memorie van Bedenkingen.

De notaris gaat hiermee aan de slag en op 18 april stuurt hij een herziene ontwerpacte van oprichting der NV, vergezeld van de Memorie van Bedenkingen en het antwoord daarop.

Er wordt in die dagen snel gereageerd, want al op 20 april antwoordt het Ministerie van Justitie dat de gewijzigde benaming van 'De Kostschool' en het 'Instituut Ederoord' niet voldoet aan de wettelijke eisen. Ook de termijn van tien jaren tot plaat-

Villa Reehorst a.d. weg Ede-Beunnecon

sing van alle aandelen is te lang en moet terug naar vijf jaar. Waarom het bestuur wilde voortborduren op het gebruik van De Sterrenberg - op dat moment zelfs nog geen eigendom! - als kostschool voor meisjes, is niet duidelijk.

De problemen worden opgelost. De aanvankelijk voorgestelde naam wordt vervangen door aan de naam van de Vereniging toe te voegen 'Ederoord'. Dan wordt het rustig, Pas na ongeveer twee jaar later zoekt de 'vereeniging met de lange naam' publiciteit en laat het bestuur daadkracht zien. Waarom het zo lang duurde eer er ruchtbaarheid aan de plannen werd gegeven, is niet duidelijk.

In de rubriek 'Kerknieuws' van het **Algemeen Handelsblad** van 30 juni 1891 is te lezen dat de statuten van de Vereeniging voor Christelijke verzorging van krankzinnigen en zenuwlijders, naar Gods woord, te Ede, (eindelijk) zijn goedgekeurd, zoals blijkt uit de publicatie in de Staatscourant. Als voorlopige bestuurders zijn gekozen P. Baron van den Borch van Vorden te Vorden, mr. Temminck te Arnhem en N. Zerbst, die tevens is benoemd tot directeur van Ederoord; hij is werkzaam als rentmeester te Amsterdam. De inrichting zal worden gevestigd in het pand Ederoord op loopafstand van het station Ede-Wageningen. Opgemerkt wordt nog, dat de vroegere benaming van het pand 'Reehorst', was.

De Volksvriend van 23 juli daaropvolgend gaat iets dieper in op de oprichting van Ederoord. Naast de namen van de voorlopige bestuurders wordt erop gewezen dat de Graaf van Rechteren, lid van Gedeputeerde Staten van Gelderland, de Reehorst *'op [een] voordeelige wijze [heeft] afgestaan, nu zijne betrekking hem het wonen in Arnhem wenschelijk deed zijn.'*

Ook voor de gemeente Ede wordt de ingebruikname van Ederoord profijtelijk genoemd. Denk eens aan de middenstanders die hun klandizie zullen zien groeien. Voor de jonge vereniging was de voordelige overname van levensbelang, want had men de reële waarde van de Reehorst moeten betalen, dan was het schier onmogelijk geweest deze aankoop te doen. Wie weet hoelang De Reehorst dan had leeggestaan met alle risico's en schade van dien.

Overigens wijst **De Volksvriend** erop dat Ederoord 'niet vijandig tegenover, maar naast Veldwijk' komt te staan. (In oktober 1884 was op instigatie van professor Lucas Lindeboom een vereniging met vrijwel dezelfde naam namelijk de Vereeniging tot Christelijke verzorging van Krankzinnigen en Zenuwlijders in Nederland opgericht. Die vereniging richtte in 1886 de Stichting Veldwijk in Ermelo op.)

De vereniging, zo wordt gemeld, is gegrond op Gods woord, waaraan volgens de statuten nimmer iets mag te kort worden gedaan, hetgeen door de verkoper van de Reehorst schijnt te zijn geëist.

De grondslag van de vereniging berust niet op de grondslag van de *Formulieren van Enigheid van de Gereformeerde Kerken* (Heidelbergse Catechismus, Dordtse Leerregels en de Nederlandse Geloofsbelijdenis). Dat betekent dat deze inrichting een christelijk gesticht wordt voor het Nederland van de Hervormde Kerk en de

overige orthodoxe protestantse kerkgenootschappen, hetgeen in Nederland in een behoefte zal voorzien, aldus **De Volksvriend**.

De papieren waren nu op orde, nu werd het tijd voor de aanpassingen van de panden, alvorens de eerste patiënten konden worden verwelkomd. Veel haast maakte men overigens niet, pas in mei van het volgende jaar volgde de aanbesteding van de noodzakelijke werkzaamheden.

Aanbesteding

Op vrijdag 13 mei 1892 vond de aanbesteding van de verbouwing en inrichting van Ederoord plaats. Bestek en tekeningen waren op franco aanvraag voor f 2 verkrijgbaar bij de secretaris van de vereniging. Inlichtingen konden worden ingewonnen bij de architect, de heer E. G. Wentink te Schalkwijk.

Van de twaalf inschrijvers blijken die van de heren Knoops en Wijers te Nijmegen de laagste te zijn, met een bedrag van f 17.450.

Sterrenberg

In de loop van 1892 volgt ook nog de aankoop van de Villa Sterrenberg. De bestemming hiervan is het verplegen van de lichtere gevallen (1e en 2e klasse) en er wordt over gesproken in termen van een *sanatorium*. In het pand was voorheen een meisjescostschool gevestigd. Eind januari 1893 wordt het gebouw Sterrenberg door het bestuur plechtig ingewijd als gesticht voor zenuwlijders.

Prompt wordt geadverteerd met de uitnodiging dat zenuwlijders (1e en 2e klasse) in het Sanatorium Sterrenberg kunnen worden opgenomen. Belangstellenden dienen zich te vervoegen bij de bestuurder van Sterrenberg. Een zenuwlijder noemen

De villa Sterrenberg, (1890-1895), foto Gemeentearchief GA13507

VEREENIGING
tot Christelijke verzorging van Krankzinnigen en Zenuwlijders.

Op de Villa „Sterrenberg”, inrichting voor zenuwlijders 1e en 2e klasse, wordt gevraagd met 1 Juli of eerder, eene **beschaafde Christelijke Dame**, middelbare leeftijd, zonder kinderen, om als **Directrice** aan het hoofd dier inrichting te staan. Informatiën bij den Geneesheer-Directeur van Ederoord en Sterrenberg. **T. VAN DEN HOORN. Arts.**

we tegenwoordig overspannen of nog moderner 'burned out'.

De opening van Ederoord zal op een later tijdstip geschieden omdat er nog veel aanpassingen aan en in het pand moeten plaatsvinden.

Met ingang van 1 maart 1893 wordt de heer T. van den Hoorn, arts te Leiden, benoemd tot geneesheer van het krankzinnigen-gesticht Ederoord. Behalve een

'geneesheer' moet er ook een directrice komen, uiterlijk met ingang van 1 juli maar zo mogelijk eerder. Een beetje laat zou je kunnen zeggen! (zie de advertentie.)

Duidelijkheid noodzakelijk

In het **Nieuws van den Dag** van 17 april wordt gemeld dat, 'door de Vereeniging tot Chr. verpleging van krankzinnigen en zenuwlijders in Nederland' te Ede een huis [Sterrenberg] is aangekocht, liggende aan de grens van het Edesche bosch.' Op de 24e wordt dit aldus gerespectueerd: De op de 17e april genoemde naam slaat op de vereniging welke 'Veldwijk' bij Ermelo exploiteert. De juiste benaming moet luiden: 'Vereeniging tot Christelijke verzorging van krankzinnigen en zenuwlijders Ederoord te Ede'. Het bedoelde huis zal worden ingericht tot verpleging van zenuwlijders 3e klasse; de verpleeggelden zullen bedragen *f* 1.15 en *f* 0.75 per dag. Nu is er weer sprake van een misser, omdat abusievelijk de 3e klasse wordt genoemd, en daar was voor wat betreft de Sterrenberg nog geen toestemming voor.

Deze correctie door de krant blijkt van cruciaal belang. Immers, van het archief van de Edese vereniging is voor zover mij bekend, niets bewaard; het archief van de landelijke vereniging wordt bewaard in het Historisch Documentatie Centrum van het Protestantisme in Nederland, ten huize van de Vrije Universiteit in Amsterdam. *Een zoektocht in dit archief leverde zelfs niet éénmaal de vermelding van de naam Ederoord op!*

Op zich merkwaardig en jammer, dat deze verenigingen met dezelfde doelstelling niet konden of wilden samenwerken om in Ede iets van de grond te krijgen. Of zou het iets met de 'ligging' van de Edese vereniging te maken kunnen hebben? De landelijke vereniging was duidelijk Gereformeerd, terwijl de Edese evenknie een Nederlands Hervormde basis had. In die jaren van verzuiling (toen al) was het wantrouwen nog dermate groot dat je niet kon verwachten dat er enige samenwerking mogelijk was.

In 1893 werd er met betrekking tot Ederoord veel werk gemaakt van aanpassingen en aanvragen voor uitbreiding van aantal en soort patiënten. Zo bleek er meer aanbod voor de 3e klasse te zijn dan voor de 1e en 2e. In de zomer werd een verzoek ingediend om twintig rustige mannelijke patiënten te mogen plaatsen, acht meer dan de al toegestane twaalf.

Ederoord beschikte over acht slaapkamers van 5,57 meter lang, 4,06 m breed en 3,95 m hoog.

Met enige aanpassingen en het toevoegen van enkele ziekenverplegers werd het mogelijk geacht dit verzoek in te willigen. Zelfs zwaardere gevallen zouden dan geplaatst kunnen worden, aldus het advies van het Geneeskundig Staatstoezicht voor Gelderland en Utrecht in zijn brief aan Provinciaal Bestuur van Gelderland van 17 augustus 1893.

De Provincie gaat akkoord, maar het Staatstoezicht op Krankzinnigen en Krankzinnigengestichten is van mening dat gezien de grote behoefte aan plaatsen,

maar ook de mindere geschiktheid van Ederoord, er wel toestemming gegeven kan worden, maar slechts tijdelijk, te weten tot 1 januari 1896. Ook moet er permanent minstens één inwonend geneesheer aanwezig zijn.

Het jaar 1893 staat bol van de activiteiten en plannen, het bestuur zal er vaak voor bij elkaar gekomen zijn. Eind juni wordt zelfs het voornemen geopperd om Ederoord zodanig te vergroten en uit te breiden, dat er wel 300 patiënten kunnen worden opgenomen!

Kritiek

In **Het Nieuws van den Dag** van 17 juli 1893 staat een kritisch ingezonden stuk: *‘Onlangs werd bericht, dat het voornemen bestaat het gesticht voor krankzinnigen en zenuwlijders Ederoord, te Ede, te vergroten en uit te breiden. Dit is wel een weinig euphemistisch, aangezien er op dit ogenblik nog geen gelegenheid is, ook maar voor één enkele patiënt, krankzinnige, van welke klasse of welke sekse ook. De vereniging is voor ruim twee jaren opgericht, om in navolging van Veldwijk, krankzinnigen en zenuwlijders christelijk te verplegen. Haar grondslagen waren niet zoo scherp geformuleerd als die van Veldwijk, maar het doel was hetzelfde. Tot dusverre heeft Ederoord nog niet veel kunnen presteren. Wel werd zij eigenares van een landgoed Reehorst genaamd, thans Ederoord genoemd, zeer gunstig gelegen, twee minuten van het station Ede. Het plan bestaat om hier paviljoenen te bouwen voor 500 lijders. Doch daartoe is zeer veel [geld] nodig, zodat het voorlopig bij dat plan schijnt te blijven. Verleden jaar werd de vereniging eigenares van de schone villa Sterrenberg, nabij Ede, waar thans reeds patiënten, uitsluitend zenuwlijders, worden verpleegd. Het is een inrichting voor heren en dames, 1e en 2e klasse. Nu is men ook bezig met de aanbouw van villa Ingenetta, inrichting 3e klasse zenuwlijders, eveneens nabij Ede. De behoefte aan christelijke verpleging van krankzinnigen is zeer groot: zelfs in de rijks, provinciale, stedelijke en particuliere inrichtingen is nergens plaats meer. Wij vernemen dan ook, dat ook in Ederoord de aanvraag groot is, maar dat natuurlijk allen zonder onderscheid moeten worden afgewezen. Het is niet alleen voor de inrichting, maar ook voor talloze ongelukkigen zeer te hopen, dat spoedig de hand aan den ploeg kan worden geslagen.’* Was getekend een logé uit Ede.

Intussen verschijnen er in de pers berichten dat Ederoord definitief niet wordt ingericht voor 1e en 2e klasse patiënten - zoals eerst het voornemen was - maar uitsluitend voor 3e klasse krankzinnigen.

Het eerste jaarverslag

Aan het eerste verslag der Vereeniging tot Christelijke verzorging van Krankzinnigen en Zenuwlijders ‘Ederoord’ te Ede, over het tijdvak van 15 juni 1891-31 december 1892, kan het het volgende worden ontleend:

Aanvankelijk lag het in de bedoeling Ederoord met de daarbij behorende terreinen

in te richten voor zenuwlijders en de nog aan te kopen grond te bestemmen voor de bouw van paviljoens voor krankzinnigen. In een later stadium kwam hierin verandering ten gevolge van het aankopen van de villa Sterrenberg, die inmiddels is ingericht tot een 'rustig en liefelijk verblijf' voor zenuwlijders.

Ederoord wil beslist niet in concurrentie treden met Veldwijk, de bekende stichting in Ermelo met ongeveer dezelfde doelstelling.

Ederoord is nu geheel ter beschikking gekomen voor de zwaardere klasse-3 patiënten. Er is ruimte genoeg in Ederoord: 24 kamers staan ter beschikking, maar moeten wel geschikt gemaakt worden voor de patiënten.

Wat betreft de uitgeschreven lening van f 200.000,- moet helaas worden opgemerkt dat voltekening nog niet in zicht is.

Dit staat verwezenlijking van de bouw- en verbouwplannen danig in de weg.

Inmiddels heeft de architect zijn tekeningen klaar.

Het wachten is nu op toestemming door het Staatstoezicht op de Krankzinnigen-zorg voor er tot uitvoering van de plannen kan worden overgegaan.

Op dat moment zal er nog veel meer geld nodig zijn.

Uit het financieel verslag blijkt, dat de rekening sluit met een tamelijk groot verlies van f 5.106,-.

In afwachting van de goedkeuring van de plannen heeft het bestuur eind augustus toestemming gekregen om tijdelijk en uiterlijk tot 1 januari 1896, in Ederoord acht mannen op te nemen boven het eerder gestelde maximum van twaalf verpleegden, zoals bepaald bij Koninklijk Besluit van 5 Mei 1893

In een brief van 5 september 1893 adviseert het Provinciaal Bestuur de Minister van Binnenlandse Zaken als volgt:

'Wij veroorloven ons de vrijheid uwer Excellentie voor te stellen aan het Bestuur der Christelijke Verzorging van Krankzinnigen te kennen te geven dat vermits er bezwaren zijn gerezen tegen den aanleg en de inrichting der gebouwen, het wenschelijk is dat het Bestuur voornoemd ter zake in overleg trede met de Inspecteurs voor het Staatstoezicht op Krankzinnigen, ten einde gewijzigde plannen te kunnen indienen.'

Brief Staatstoezicht aan minister

Ten aanzien van de brief van 26 augustus aan de provincie wordt in een brief d.d. 25 september de minister gemeld dat de genoemde bezwaren 'nog steeds bestaan'. Verder wordt genoemd dat tijdens een op 7 september afgelegd bezoek aan Ederoord 'bleek dat daar geen patiënten werden verpleegd, terwijl uit het mede hiernevensgaande schrijven van het Bestuur van 16 dezer blijkt dat de gelden voor

de verwezenlijking van bedoelde plannen nog niet gevonden zijn.[..] Het komt ons voor dat onder deze omstandigheden op grond der bezwaren in ons eerder schrijven, goedkeuring der plannen moet worden ontraden.'

Brief Staatstoezicht aan provincie

Het genoemde Staatstoezicht schrijft in zijn brief aan G.S. van Gelderland van 26 augustus dat er nog wel een paar zaken zijn die om een oplossing vragen:

1. Zo is nog niet bekend wat de plannen zijn tot afsluiting van het terrein.
2. Ook de afscheiding van de mannen- en vrouwenafdeling is nog niet geregeld.
3. De verdeling der gebouwen over het terrein is niet ideaal.
4. De woning van de Geneesheer-Directeur behoort op het terrein te liggen in de nabijheid van het observatiekwartier, bijvoorbeeld waar nu het paviljoen der 1e klasse is ontworpen.
5. De keuken behoort in het belang van de dienst en werkverschaffing meer tot het administratiegebouw en de droogloods tot het bleekveld te naderen.
6. De barak van lijdens aan besmettelijke ziekten moet meer geïsoleerd worden geplaatst achter het paviljoen dichterbij het lijkenhuis, om besmetting te voorkomen en moet verder worden voorzien van een badinrichting tot ontsmetting van patiënten.
7. Er blijkt nergens dat er een afzonderlijk kerkje wordt gebouwd, toch is dat zeer gewenst.
8. Ook blijkt nergens uit de plannen waar de woonruimte van de tweede geneesheer wordt gesitueerd.
9. Het wordt wenselijk geacht dat er op de waakzalen geen verdieping wordt gebouwd, in het belang van rust en kalmitte.
10. Het aantal cellen is vrij groot, maar celtuinen en sproeibaden missen we.
11. De situering van de kleermakerij en de smederij en de werkplaats van de metselaar blijkt niet uit de plannen.
12. In de gebouwen van het personeel zijn te weinig éénpersoonkamers.
13. De voorportalen van de privaten zijn te klein.
14. Hoeveel water per hoofd en per dag is beschikbaar? En hoe staat het met de capaciteit van de ventilatoren? En de verlichting?

'Wij geven u dientengevolge in overweging aan het bestuur mede te delen dat er dezerzijds verschillende bezwaren den aanleg en de inrichting der gebouwen betreffende, zijn gerezen en menig desbetreffend punt nog nadere toelichting behoeft, dat daarom nader overleg van het bestuur met ons gewenst is en dat de dientengevolge gewijzigde plannen bij eventueele toezending door u in nadere overweging zullen genomen worden.'

*De Inspecteurs voor het Staatstoezicht op Krankzinnigen,
w.g. Ruijsch en Van Andel*

Geestelijke verzorging

Er moet natuurlijk ook geestelijke leiding komen. In oktober 1893 verklaart ds. N. de Jonge zich bereid de uitdaging aan te nemen en zich te willen belasten met de geestelijke leiding van deze inrichting voor krankzinnigen en zenuwlijders.

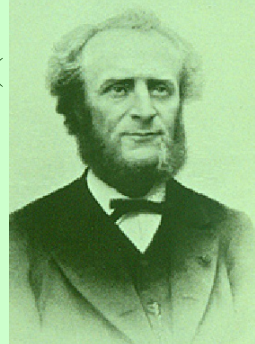
Eind november 1893 wordt er bekend gemaakt dat de inrichting Ederoord begin december geopend zal worden. Volgens **De Telegraaf** zijn alle beschikbare plaatsen bezet. Om meer spoed met de opening te kunnen maken, is een gedeelte van het meubilair van de Sterrenberg en Ingenetta ter leen naar Ederoord overgebracht.

De aanbesteding van de bouw van de geplande paviljoens wordt op korte termijn verwacht. Het bestuur hoopt nog steeds op de financiële steun van de achterban om de mooie plannen te kunnen realiseren, opdat Nederland binnenkort een liefdadigheidsinstelling rijker is die aan veel beklagenswaardige schepselen ten goede mag komen.

Brief provincie aan de Minister

Uit een brief gedateerd 6 december 1893 blijkt dat het Bestuur heeft verzocht het eerder gedane verzoek tot toestemming voor de verpleging van 3e klasse patiënten heeft ingetrokken. Men wil zich concentreren op de 1e en 2e klasse verzorging. Daar worden immers minder hoge eisen aan de huisvesting gesteld!

Het Gemeentebestuur van Ede heeft in een brief van 26 december bericht *'dat in het gebouw Ederoord tot dien datum slechts één krankzinnige tijdelijk en wel gedurende enkele dagen verpleegd [is] geworden'*.

Ds. N. de Jonge (1845-1898) geboren in Goes, wordt in 1874 predikant in Brussel en zal dat blijven tot 1886. In dat jaar stopt hij met het predikantswerk om zich geheel vrij te maken voor zijn

missionaire arbeid.

Hij heeft dan inmiddels een Opleidingsschool voor Evangelisten opgericht.

Op de school worden evangelisten opgeleid voor Vlaanderen, want ds. de Jonge heeft als stelregel: Vlaanderen te laten evangeliseren door Vlamingen.

De beroemdste leerling van die school is Vincent van Gogh geweest, die vol enthousiasme in Petit Wasmes in de Borinage evangeliseerde maar steeds minder toehoorders kreeg. Vincent heeft overigens de school niet afgemaakt!

Ds. De Jonge wist veel Hollanders te interesseren voor zijn werk, dat hij onderbracht in de Stichting Stads en Landsevangelisatie Silo (1880).

Ettelijke Vlamingen werden bekeerd. Zij deden graag de 'Hollanders' na in hun gewoontes. Zij gingen bijvoorbeeld theedrinken en kregen zo de naam "theepot protestanten".

Volgens artikel 7 van de *Wet tot regeling van het Staatstoezicht op Krankzinnigen en Krankzinnigengestichten* (1884) waarin sprake is van minimaal drie krankzinnigen, kan hier dus geen sprake zijn van 'een in werking zijnd gesticht'.

Brief Inspectie Staatstoezicht aan de Minister

In deze brief die op 28 december bij het ministerie binnenkwam, wordt gesteld, dat *'gebrek aan eenheid van leiding en gemis aan kennis van zaken waren oorzaak dat het Bestuur voortdurend van gedachten en inzichten veranderde en dat er noodeloos veel tijd en geld verloren gingen. In dat tijdperk van weifeling en gemis aan doorzicht [...] werd verzocht het maximum van verpleegden weer op 12 te brengen.'*

Op 2 maart 1894 wordt er een door het bestuur uitgeschreven Buitengewone Algemene Vergadering van Leden en Obligatiehouders gehouden. Plaats van samenkomst is het gebouw Ederoord te Ede.

De agenda ziet er als volgt uit:

1. Rapport der Commissie benoemd in de vergadering van 17 November jl.
2. Voorstellen van het Bestuur naar aanleiding van bovengemeld rapport.

Uit de agenda worden we niet veel wijzer gezien het ontbreken van de behandelde stukken en de statuten. Echter uit de ontwikkelingen na deze vergadering, met name de liquidatie van Ederoord, kan het niet anders dan dat de agendastukken een somber beeld schetsten van de nog openstaande mogelijkheden.

Al vrij snel na deze vergadering komt het nieuws naar buiten dat de Vereeniging geen andere mogelijkheden meer ziet dan te liquideren. Het buitenverblijf zal begin mei publiek worden verkocht.

Bericht van inzet

In de couranten bericht Notaris Fischer op 1 mei 1894, dat 'de gunstig gelegen en uitmuntend onderhouden panden Ederoord en Sterrenberg bij biljetten en annonces breder omschreven', zijn ingezet en nader verhoogd als volgt:

De Stichting Ederoord, ongeveer 30 hectaren, op slechts f 10.500,-;

En de Villa Sterrenberg, 1½ hectare, op slechts f 10.000,-.

De toeslag blijft bepaald op vrijdag 11 mei 1894, 's middags om één uur, in Hotel Van Laar, bij het station Ede.

Op 10 mei 1894 begint de officiële finale:

Brief van het bestuur aan Koningin Emma

'Mevrouw,

Geeft met verschuldigde eerbied te kennen het Bestuur der Vereeniging voor Christelijke verzorging van Krankzinnigen en Zenuwlijders in Nederland, gevestigd te Ede, zijn verzoek tot intrekking van uwer Majesteits besluit van 5 mei

Eder-Oord - Sterrenburg.

Openbare Verkoop.

De Notaris FISCHER te Ede, zal op Vrijdagen 27 April en 11 Mei 1894, telkens namiddags één uur, in het Hôtel van Laar bij 't Station Ede, in het openbaar

verkoopen:

No. 1. Het onlangs geheel nieuw verbouwd en ter verpleging voor Krankzinnigen ingericht gebouw met uitgestrekte TERREINEN. genaamd:

„Eder-Oord,”

in de onmiddellijke nabijheid van het Station Ede. groot circa 30 Hectaren.

Het Gebouw bevat 3 Etages, 29 Kamers, Apotheek, ruime Gangen en Zolders, zeer ruim Sousterrain, Keuken, 2 Bijkeukens, Zit- en Mangelkamer, 4 Badkamers, enz. en heeft Koudwater en Electricische Schelgeleidingen.

Voorts: Tuinmans- en Koetsierswoning, groote Moestuinen met Broeibakken, Wandelterrein met opgaande Boomen en Houtgewassen, Bouwlanden, enz.

Te aanvaarden 21 Mei 1894.

Eiken werkdag te bezichtigen van voormiddags 10 tot namiddags 5 uur.

No. 2. Het bijzonder fraai gelegen BUITENGOED

Villa „STERRENBURG,”

op een der schoonste punten bij het dorp Ede.

Het voor weinige jaren geheel nieuw verbouwde HEERENHUIS bevat 22 Kamers, Balcons, Warande, groote Keuken, Kelder, zeer ruimen Zolder met 5 Dienstbodenkamers.

Voorts: Tuinmanswoning met Stalling, zeer mooi, Wandelterrein, Tuinen met Warme Kassen, Steenen Belvédère, enz.

Te samen groot ruim 1½ Hectare.

Het gebouw heeft Centrale Verwarming, Koudwater- en Electricische Schelgeleidingen, Badinrichting, voldoet aan alle eischen der gezondheidsleer en is met de terreinen zeer geschikt voor verpleging van Zenuwlijders 1e klasse, waarvoor het thans nog in gebruik is.

Te aanvaarden 21 Mei 1894.

Eiken werkdag te bezichtigen van voormiddags 11 tot namidd. 4 uur.

Alles breeder bij biljetten omschreven. Nadere informatie te bekomen ten kantore van den Notaris FISCHER te Ede.

1893, waarbij vergunning tot stichting van Ederoord tot verpleging van krankzinnigen verleend werd.

Dit verzoek grondt zich op het feit, dat in eene algemeene vergadering van leden en obligatiehouders, gehouden den 2e maart j.l. met eenparige stemmen is besloten tot ontbinding der voornoemde Vereeniging.

't Welk doende,

Het Bestuur,

M. Temminck, voorzitter

C. van Dis, secretaris.'

Verkoop

De gebouwen Ederoord en Sterrenburg van de Vereeniging zijn op 14 mei 1894 in een publieke veiling verkocht. Koper van Ederoord en van de erbij behorende terreinen werd de heer L. van den Brink te Amsterdam, voor f10.600; van Sterrenburg de heer H.J. Moll te Ede, ten behoeve van de Johanna-stichting voor oude vrouwen te Nieuwveen, voor f 18.200,-.

Nog enkele nieuwsfeiten

Op 16 juni haalde het volgende bericht de krant.

Voor het Kantongerecht te Wageningen heeft terechtstaan de heer H. J. B. te Ede, houder van een inrichting voor zenuwlijders in de villa Ingenetta aldaar. Volgens het proces-verbaal opgemaakt door twee geneesheren van het Geneeskundig Staatstoezicht had hij een vrouwelijke krankzinnige opgenomen, welke op een kamer opgesloten, jammerlijk gillende, was aangetroffen.

Zij vertoonde alle verschijnselen van waanzin, die zich uitten in neiging tot zelfmoord. Zij is nu opgenomen in een gesticht te 's-Gravenhage. De beklagde liet het voorkomen, als zou Ingenetta een onderdeel zijn geweest van de stichting Ederoord en zou hij gehandeld hebben op last van de directeur, de heer Zerbst. De beklagde had de gemeente Ede op de hoogte gebracht van het verblijf van deze krankzinnige. Het O.M.

eiste een geldboete van 100 gulden. Uiteindelijk werd de man veroordeeld tot een boete van f 40,- of 30 dagen hechtenis.

Over de strafverlaging wordt gezegd dat ze een gevolg is van het getuigenis van de geneesheer, *'dat het onmogelijk is een scherpe lijn te trekken tussen krankzinnigen en zenuwlijders.'*

Brief koningin Emma aan de Minister van Binnenlandse Zaken

Op 9 juli 1894 valt definitief het doek wanneer koningin Emma verklaart: *'Hebben goedgevonden en verstaan: In te trekken het Kon. besluit van 5 mei 1893 (Stbl.nr. 80), waarbij aan de Vereeniging voor Christelijke verzorging van krankzinnigen en zenuwlijders in Nederland, gevestigd te Ede, vergunning werd verleend het landgoed Ederoord aldaar in te richten tot een gesticht voor krankzinnigen.'*

Conclusie

Uit het bovenstaande is mijns inziens op te maken dat het project 'Ederoord' niet werd beëindigd wegens de aanwezigheid van een station of een weg waar enig verkeer gebruik van maakte.

Uit de weinige archiefstukken en de couranten valt op te maken welke redenen er wel waren: (in willekeurige volgorde)

- De lange tijd die telkens nodig bleek om tot besluiten te komen. Gebrek aan besluitvaardigheid of diepe verschillen van mening?
- Het probleem om aan voldoende middelen te komen. Het lukte immers niet om de uitgeschreven lening van f 200.000 rond te krijgen.
- Onvoldoende bekendheid met de eisen die werden gesteld aan de huisvesting van krankzinnigen. Het zou verstandiger zijn geweest dat het bestuur in gesprek was gegaan met het Staatstoezicht vóór er ook maar één gulden werd geïnvesteerd.
- De zogenaamde 'drukte in de directe omgeving' was al bekend tijdens de oprichtingsgesprekken. De loopafstand tot het station en de ligging aan de weg was juist een pré voor zowel bewoners, personeel als eventuele bezoekers.
- Het gebrek aan belangstelling voor plaatsing van patiënten.
- Idealisme alleen is niet voldoende.

Een nabrander

Het Nieuws van den Dag van 5 februari 1896 weet nog te melden:

'In een vlaag van waanzin heeft W. v. d. Z., woonachtig in de Maanderbuurt alhier, na op de een of andere wijze te zijn binnengedrongen tot de onbewoonde villa Ederoord nabij het station — vroeger bewoond door Mr. G. W. Graaf van Rechteren van Appeltern en thans eigendom van een Amsterdammer — aldaar op zeer eigenaardige wijze huisgehouden. Ruiten waren door hem stukgeslagen, behangsels verscheurd, een deur ingetrapt, elektrische leidingen vernield en de vensterbanken met roet besmeerd. Vóór de villa had hij op de trappen verschillende bloempotten en een dennenboom geplaatst en tegen de voordeur een groten paal.'

Bronnen

Omdat een archief ontbreekt, kon er alleen gebruik gemaakt worden van de berichtgeving in de couranten (advertenties en artikelen), het dossier in het Nationaal Archief en een enkele opmerking in de Notulen van B&W van de Gemeente Ede.

- Algemeen Handelsblad: 30-6-1891; 15-5-1892; 19-5-1893; 9-8-1893; 22-7-1894
- De Volksvriend: 23-7-1891.
- Het Nieuws van den Dag: 6-5-1892; 28-1-1893; 24-4-1893; 17-7-1893; 2-8-1893; 4-9-1893; 11-9-1893; 13-1—1893; 19-2-1894; 16-5-1894; 16-6-1894; 24-7-1894; 3-11-1894; 5-2-1896.
- De Telegraaf: 28-1-1893; 29-11-1893; 25-4-1894.
- Rotterdamsch Nieuwsblad: 27-2-1893; 28-6-1893.
- De Standaard: 19-4-1893; 1-5-1894.
- De Harderwijker: 28-4-1894.
- De Tijd: 18-12-1893; 22-6-1894.

(Alle berichten in de kranten te vinden via www.Delpher.nl)

- Nat. Archief, Min. van Justitie, Naamloze Vennootschappen, toegang 2.09.46, inventaris nr. 3321.
-

Ontwikkelingen in de Werkverschaffing

Kees van Lohuizen

Van oudsher hielden vooral kerkelijke en adellijke, maar soms ook particuliere instellingen, zich bezig met de armenzorg. Dat gebeurde op basis van liefdadigheid. We moeten dan bijvoorbeeld denken aan hofjes in de steden, de armenhuizen, het geven van financiële ondersteuning en dergelijke. In het door Gerard van Bruggen geschreven Historisch Cahier *Leven van barmhartigheid*¹ is aan dat onderwerp volle aandacht gegeven.

In dit artikel gaat het om de ontwikkeling van de werkverschaffing ter bestrijding van de hoog oplopende werkloosheid in de jaren dertig van de 20e eeuw. In een volgend artikel zal aandacht worden besteed aan de feitelijke zorg voor werk in de gemeente Ede.

Van Armenzorg naar werkverschaffing

Meestal was het: geen werk, geen loon en dus armoede. Dit kon soms worden bestreden door het verschaffen van (onrendabel) werk dat door particulieren werd gefinancierd.

In de 17e en 18e eeuw bestreden de diaconieën in Drenthe de armoede al door een bepaalde vorm van werkverschaffing.

Een bekend voorbeeld is de in 1818 door Johannes van de Bosch opgerichte *Maatschappij voor Weldadigheid*. Het doel was om verpauperde landgenoten een nieuwe basis van bestaan te bieden binnen de bescherming van de landbouwkoloniën Frederiksoord en Wilhelminaoord. Onder strenge regels werd daar voorzien in werk, onderdak, zorg en onderwijs, om uiteindelijk te kunnen terugkeren in de normale maatschappij.

In de 19e en het begin van de 20e eeuw werden, op diverse plekken in ons land, niet-rendabele werken financieel ondersteund door lokale particuliere initiatieven. Meestal werd er door enkele notabelen een comité of stichting opgericht, die vervolgens op allerlei manieren geld verzamelde voor de tewerkstelling van een bepaalde groep mensen. Het ontginnen

Pamflet uit 1907 voor werkverschaffingsprojecten

van woeste grond was daarvan een bekend voorbeeld. In 1870 gaf een aangepaste wet mogelijkheden om 20-30 jaar vrijstelling van grondbelasting te krijgen voor gronden die werden ontgonnen voor land- of bosbouw, tuinen van huizen (onder andere bekend van villa's langs de Stationsweg in Ede) en dergelijke. Wat veel eigenaren zich niet realiseerden, was dat de vermogensbelasting voor die gronden sterk zou stijgen.²

Tijdens de Eerste Wereldoorlog werkten 60 mensen uit Gelders Veenendaal in Duitsland. In 1918 mochten zij geen voeding meer meenemen en kwamen zij zonder werk. Een plaatselijk comité, opgericht op initiatief van de burgemeester, zorgde voor enig werk en kreeg daarvoor 50% Rijkssteun vanwege werkverschaffing. Op voorstel van B&W ging de gemeenteraad akkoord om door het verbeteren van enkele wegen nog wat meer werk te verschaffen. De daarvoor benodigde gelden konden zeer gunstig worden geleend.

Heidemij

In 1888 werd de *Nederlandsche Heidemaatschappij* (Heidemij) opgericht die zich sterk op ontginningswerk richtte. Ook de *Grond- en Ontginningsmaatschappij* (Grontmij), opgericht in 1913, heeft in het kader van de werkverschaffing projecten uitgevoerd, maar na invoering van de werkloosheidsuitkeringen van het Rijk in 1932, liep dat sterk terug.

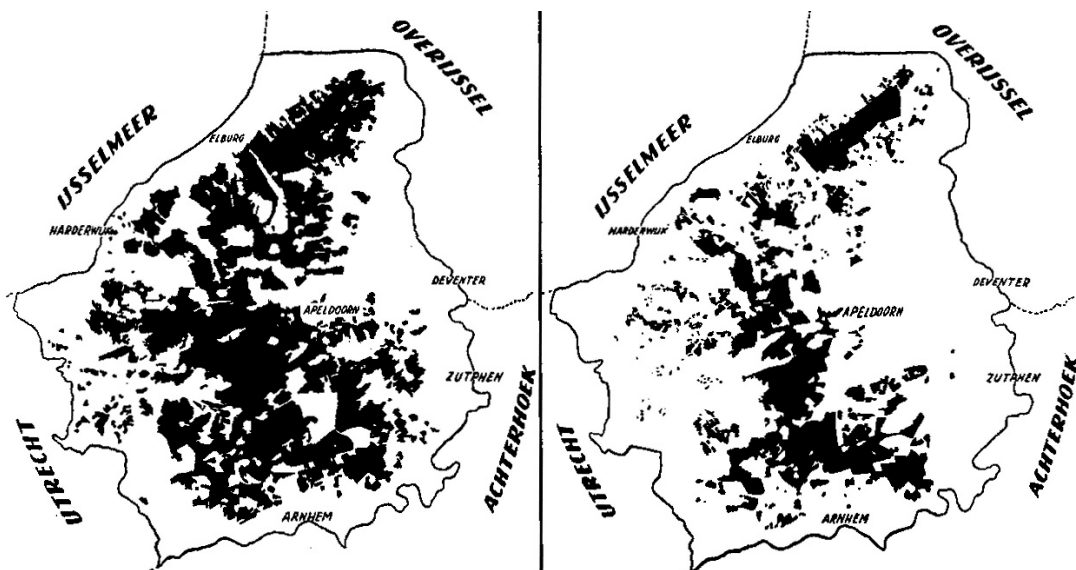
In de jaarverslagen van de Heidemij van 1909 en de verslagen van de Tweede

Kamer uit die tijd leest men dan ook voorstellen om de werklozen uit de steden op het platteland te laten werken voor ontginningen, verbeteringen van waterafvoer, het opgraven van ijzeroer, het afgraven van duingronden enzovoort, maar ook het dempen van plassen en moerassen in verband met de bestrijding van malaria. Het zou kunnen gaan om werk voor particulieren of instellingen, waarbij voor onrendabel werk mogelijk vakverenigingen extra geld zouden bijdragen. Ook ging het steeds meer om ontginning tot bouw- en weiland in plaats van aanleg van bossen.

De Heidemij wilde wel, nu moest men nog de potentiële opdrachtgevers enthousiast maken. Gunstig daarvoor was dat het Rijk in 1919 de *Commissie van Advies inzake Ontginning van Woeste Gronden* instelde. Voorzitter werd de Commissaris-Generaal voor de Landbouwproductie bij de rijksoverheid (oud-directeur van de Heidemij) en secretaris de zittend directeur van de Heidemij.³ Zakelijk gezien een meer dan 'leuke' combinatie van functies voor de Heidemij.

De *Vereeniging voor Werkverschaffing aan Amsterdamsche zeelieden, haven- en veemarbeiders* vroeg in 1918 aan het Bestuur van Stad en Lande van Gooiland (in bezit van 3.000 ha waarvan 1.500 heide) naar mogelijkheden voor ontginningswerk.⁵ Men kwam tot een akkoord en gedurende ruim een jaar is er bij Hilversum door gemiddeld 400 man gewerkt. De Heidemij, die ook hier toezicht op de uitvoering had, meldde in het jaarverslag van 1922: *'Door honderden, doelloos door de straten slenterende, meerendeels stevige Amsterdamsche arbeiders, is hier nuttig werk verschaft.'*

Onderstaande figuur toont het resultaat van 50 jaar ontginning op de Veluwe. In 1930 komen er binnen de Heidemij echter waarschuwingen voor het verlies aan natuur en recreatiegebied.

Bekende werkverschaffingsobjecten tijdens de crisisjaren

Hoewel er in de jaren twintig van de 20e eeuw, met subsidie van de betrokken provincies, al verschillende werken zijn uitgevoerd als werkverschaffingsobject, kwam de grote hoeveelheid los in de jaren dertig na de bankencrash in 1929, waarbij het Rijk de subsidie verstrekke.

Om enkele bekende projecten te noemen (Wikipedia noemt er zo'n 50; de meeste van na 1929) kan men denken aan: Het Amsterdamse Bos met roeibaan, het Goffert Stadion in Nijmegen, de Maaskanalise, de Biesbosch-polder, Park Berg en Bosch in Apeldoorn, het Valleikanaal, het Kralingense Bos in Rotterdam, De Zanding in Otterlo etc. etc. en niet te vergeten het Openluchttheater in Ede en diverse andere openluchttheaters elders in het land.

Voor de bevolking was het een zware tijd.

Enkele spelregels van de Werkverschaffing^{5&6}

Bij de werkverschaffing was het doel veel mensen te laten werken. Werd het Apeldoorns kanaal indertijd in handwerk gegraven omdat er geen machines waren, een eeuw later werd het Valleikanaal in handwerk gegraven om zoveel mogelijk mensen werk te geven.

De gemeenten hadden veel werkloze inwoners die van steungeld leefden. Zij zouden meer geld ontvangen, als zij konden worden ingezet bij projecten voor de werkverschaffing. Onder strenge voorwaarden werd de menselijke arbeid gedeeltelijk door het Rijk gesubsidieerd. Voor elke gemeente was het dus de kunst om arbeidsintensieve werken voor subsidie aan te dragen. Zowel gemeente als particulier konden opdrachtgever zijn en dus profijt hebben van de regeling, maar moesten de kosten van materialen, vakkrachten en bijkomende kosten (toezicht, verzekeringen e.d.) volledig zelf betalen.

Het aanvragen van subsidie op arbeid voor werkverschaffing betrof derhalve bij voorkeur werk waarvoor weinig materiaal behoefde te worden aangeschaft. Het door de gemeente te betalen bedrag moest wel passen binnen de begroting en dat gold zeker voor armlastige gemeenten zoals Ede. Bij overschrijding werd de aanvraag afgekeurd door de Minister van Financiën.

Ook was belangrijk in welke mate de gemeente belang had bij het uit te voeren werk. Betrof het noodzakelijk onderhoud aan wegen en gebouwen of was het slechts (deels) om armoede te bestrijden? Waren er particulieren die profijt hadden bij de realisatie van het voor de gemeente uitgevoerde werk? Zo ja, dan moest vanaf 1934 daar een deel van de arbeidskosten worden verhaald. Zo zien we bij een aanvraag uit 1938 voor het verbeteren van een weg, dat de aangrenzende benodigde grond door particulieren om niet wordt afgestaan, om daarmee aan bedoelde voorwaarde te voldoen.

Het Rijk eiste meestal dat de Heidemij toezicht hield tijdens de uitvoering. Alle aanvragen (ook die voor particulieren) moesten door de Gelderse gemeenten worden ingediend bij de Rijksinspecteur te Zwolle en worden beoordeeld en

goedgekeurd door de *Commissie voor de bevordering van de werkverschaffing*. In verband met een eerlijke verdeling van werk over de werklozen, mocht de gemeente alleen in overleg met de Arbeidsbeurs ‘los’ personeel in tijdelijke dienst nemen. Ook de Provincie wilde maandelijks het nodige weten over de inschrijving bij Arbeidsbeurzen en de tewerkstelling bij al dan niet gesubsidieerde werken. Alleen een ongetrouwde ouder dan 18 jaar, die absoluut niet thuis kon wonen (dus elders kostganger was), kwam in aanmerking voor werkverschaffing. Een tewerkgestelde werd niet beschouwd als een werknemer, maar als een verplicht tewerkgestelde werkloze. Bij elke aanvraag moest melding worden gemaakt van het aantal werklozen en tewerkgestelden.

Het Rijk bepaalde de lonen, de werktijden en welke projecten werden gesubsidieerd. De werkuren waren aangepast aan de lengte van de dag en bedroegen in de maanden februari en november 48 uur, in de maanden december en januari 45 uur en de overige maanden 50 uur per week. Het uurloon bleef gelijk, zodat ‘s winters minder werd verdiend. Tijdens regenverlet en lichtverlet (te donker) werd het uurloon gekort tot 80%.

Uit een schrijven van het Ministerie van november 1933 blijkt dat bij flink werken (een kreet die telkens bij te bereiken loon werd gebezigd) fabrieksarbeiders een gemiddeld uurloon konden verdienen van f 0,32 en landarbeiders van f 0,25. Dit lijkt niet gebaseerd op productie, maar op oorspronkelijk loon. Bij de aanleg van riolering van de Stationsweg naar de Klaphekweg in Ede lijken werklozen van de ENKA te zijn ingezet, want bij die begroting is met een uurloon gerekend van f 0,32.

In 1935 gold voor landarbeiders die goed doorwerkten, een bereikbaar uurloon van f 0,22 op basis van akkoordloon (en dus wel op productie) en voor de overige arbeiders f 0,29. Meestal werd er gewerkt in ploegen van acht man met verschillende werkervaring en/of capaciteiten en kreeg iedereen in de groep hetzelfde loon. Dit lag meestal 25% boven de steun in zijn gemeente.

Als werklozen op een werk buiten de woonplaats werden ingezet kreeg men soms een ‘loopvergoeding’. Lag het werk ver weg, dan moest de gemeente de reiskosten en/of de huisvestingskosten betalen. De huisvesting in werkkampen was meestal erbarmelijk. Het vinden van werk binnen de gemeente was dus belangrijk voor zowel de gemeente als ook voor de mensen. In de Tweede Wereldoorlog zijn veel van deze kampen door de Duitsers gebruikt voor tijdelijke opvang van joden; ook het in 1941 gebouwde Kamp Schut in Ede.⁷

Een groot probleem was dat onervaren arbeiders werden ingezet. Vaak konden die het werk fysiek niet of nauwelijks aan en bovendien geen goed werk leveren. Voor vakarbeiders die de te verrichten werkzaamheden goed zouden kunnen uitvoeren, werd geen subsidie toegekend. Mensen die werk weigerden, werden voor minstens 10 weken uit de steun en de werkverschaffing gehouden. Dit bespaarde de gemeente weer geld. In Amsterdam was dit $\pm f$ 200.000,-/j.⁹

In het kader van *'Koopt Nederlandsche waar, dan helpen wij elkaar'* werd in 1932 bepaald dat voor het bij bouwwerken benodigde cement altijd een prijsaanvraag moest worden gedaan bij de ENCI (Eerste Nederlandsche Cement Industrie). Als geen gunstige prijs werd verkregen, moest daarvan melding worden gedaan, waarna dan een 'zware' commissie ging onderhandelen. Als die geen goed resultaat opleverde, moesten B&W melding doen aan de Rijksinspectie om het eindoordeel van de Minister te horen.

Aanvankelijk bedroeg de subsidie op arbeid 30%, vanaf eind 1931 werd het 50% en in 1933 zelfs 75% en 90% om tenslotte in 1935 op te lopen tot 99%.

Het gereedschap waarmee de mensen moesten werken, werd door de gemeente aan hen in bruikleen gegeven. Uiteraard betekende dit, dat de partijen weer een bonnetje tekenden bij uitgifte en bij inlevering.

Zoals blijkt uit een overzicht van de Arbeidsbeurs in Ede moest van alles geregistreerd worden. Voor 1933 vermeldde het jaaroverzicht ingeschrevenen uit 28 beroepsgroepen, gesplitst naar mannen en vrouwen en ouder of jonger dan 18 jaar. Van elke groep vermeldde men het aantal werkzoekenden, plaatsingen, aanvragen van werkgevers en daaraan voldane plaatsingen. Ook uit welke gemeente de personen kwamen (soms Duitsland).

Omdat Ede inmiddels meedeed aan de regeling voor werkloosheidsverzekering uit 1917, moesten de 1.217 leden (401 van ENKA) van de 38 vakbonden worden geregistreerd. Rijk en gemeente betaalden aan de bonden elk de helft van de verzekeringspremie voor die leden.

De administratieve rompslomp was enorm, maar zorgde op zich wel weer voor extra (ongesubsidieerde) arbeid.

Om te voorkomen dat de werklozen naast de steun er een 'zwart' baantje bij zouden nemen, moesten ze één of twee keer per dag een stempel halen in een stempellokaal bij de arbeidsbeurs of hun vakbond. Dit werd als erg vernederend ervaren. Bovendien konden zij worden gedwongen werk te aanvaarden in de werkverschaffing. Weigering betekende immers ook geen steun.

In 1936 kwam er een rouleringssysteem, waarbij werklozen afwisselend steun kregen en in de werkverschaffing konden werken.

In 1939 werd door de regering de *Rijksdienst voor de Werkverruiming* opgericht. Reeds in 1944 werd deze door het Militair Gezag in bevrijd Nederland vervangen door de *Dienst Uitvoering Werken*, kortweg DUW genoemd, die in 1954 werd opgeheven.

De Heidemij als machtsfactor

Aanvankelijk werkte de Heidemij vooral voor particulieren. Dat veranderde al in 1919 bij de instelling van de *Commissie voor ontginningen* en bleek dit ook duidelijk uit de woorden van minister Kan van Binnenlandse Zaken en Landbouw die in 1928 zei: *'De Nederlandse Heidemaatschappij neemt een plaats in ons staatsbestel in, gelijk geen ander lichaam.'*³

In een interne notitie van de Heidemij uit 1931 staat te lezen, dat de grootste winst bijna geheel voortvloeide uit de werkzaamheden verricht door werklozen. Nadat het Rijk vanaf 1932 bijna altijd voorschreef, dat gesubsidieerd werk door de Heidemij moest zijn begroot en dat die ook het toezicht moest houden, werd de Heidemij zeer machtig. Zo stelde zij in haar voorwaarden onder meer dat zij geen lastgevingen aanvaardde, doch slechts diensten verleende en dat zij wel adviezen verstrekke, doch geen verantwoordelijkheid of aansprakelijkheid op zich nam. De Heidemij kreeg daardoor een machtspositie zonder risico of concurrentie.

Eind 1932 werkten onder haar toezicht 30.000 arbeiders en in 1937 bijna 38.000, wat neer kwam op meer dan 80 procent van alle werkverschaffingsarbeiders.⁸ De toezichthouders, met de spotnaam 'stoklopers', gaven orders en hielden iedereen in de gaten. Onenigheid met een stokloper kon snel leiden tot ontslag en dat betekende armenzorg; bittere armoede en honger voor het hele gezin. Als een stokloper medelijden had met een ploeg met fysiek zwakkere mensen en iets door de vingers zag, kon hij grote moeilijkheden krijgen met zijn bazen, de 'groene jagers'. Productie was het enige dat telde en dat leidde tot een bikkelharde werkelijkheid.

Verzet tegen de onmenselijke arbeidsomstandigheden op de werkverschaffingsobjecten deed de Heidemij af als het *'ondermijnende werk van onruststokers die uit de droevige situatie politieke munt hoopten te slaan en veelal een gewillig oor vonden bij verkeerde elementen, zwakkelingen en ontevreden.'*

De medewerkers van de Heidemij gaven orders, hielden iedereen in de gaten, betaalden het loon uit en hielden contact met de overheid.

¹ G. van Bruggen, *Leven van barmhartigheid*, Historisch Cahier, Gemeentearchief Ede

² Jaarverslag Heidemij 1903, pag. 5; Rijks Arch. Geld. Arnhem

³ *60 jaar Heidemij*, 1948, pag. 104, 220; Rijks Arch. Geld. Arnhem

⁴ Jaarverslag Heidemij 1922, pag. 110; Rijks Arch. Geld. Arnhem

⁵ *Gij beken, eeuwig vloeiend*, pag 37 e.v.; GAE1339

⁶ Inkomende corresp. Dienst Gemeentew. van B&W 1930-1939; GA029-5

⁷ Kamp Schut, Kennisbank gemeente Ede

⁸ *Gij beken, eeuwig vloeiend*, pag 40; AE13391888

Pak maar een doos! (9):

Normaalschool

Gerard van Bruggen

Een van de studierichtingen op de Hogeschool in Ede (CHE) is de opleiding tot *leerkracht basisonderwijs*. Deze studierichting is de voortzetting van de Pedagogische Aca-

demie *Felua*, die gevestigd was in het onderbouw-gebouw van het Marnix College aan de Prins Bernhardlaan. Felua op zijn beurt was weer de voortzetting van de *Christelijke Kweekschool op de Veluwe*, die in 1954 startte als dependance van Utrecht, in 1958 zelfstandig werd en van af 1961 gevestigd was in gebouwen aan de Brouwerstraat.

Het is velen niet bekend dat de opleiding tot onderwijzer in Ede echter nog verder teruggaat dan tot 1954 en vóór mij staat het archief van de *Christelijke Normalessen* uit de periode 1911-1929 (archieffnummer 084). Deze doos bevat slechts twee inventarisnummers: een register met notulen en een map met statuten, reglementen en correspondentie.

Het begrip *Normaalschool* en *Normalessen* gaat terug op de Franse tijd. In de periode dat Nederland onder Frans bestuur stond, werd ook hier de zogenaamde *École normale primaire* in het leven geroepen en hieruit ontstond het begrip *Normaalschool*. Het betreft particuliere of gemeentelijke opleidingen tot onderwijzer(es) en deze waren meestal wat eenvoudiger dan de kweekscholen. De normalessen waren verbonden aan een lagere school en na schooltijd werden gedurende enkele uren per week deze lessen aan ‘kweekelingen’ gegeven door de aan de school verbonden onderwijzers en anderen. De kweekelingen waren meestal verbonden aan scholen in de wijde omtrek en reisden enkele keren per week af naar Ede voor de lessen. Zo bevat het archief een brief van de Gereformeerde Zendingsbond dat de broer van zendeling Van de Loosdrecht (in 1917 bij de Toraja’s in Indonesië vermoord) als ‘kweekeling zonder akte’ werkt op een school in Doetinchem en graag de normalessen in Ede wil volgen.

Volgens de informatie over dit slechts één doos omvattende archief ontbreekt een notulenboek over de jaren 1905-1912 en is de instelling opgeheven rond 1930. Dit betekent dat de normalessen gestart zijn in 1905, en niet toevallig is dit ook het jaar waarin de Hervormde school (later Paasbergschool geheten) van start ging. De opening van deze tweede christelijke lagere school in Ede vond plaats op 1 april 1905. Het in het leven roepen van de normalessen is echter niet alleen gebonden aan de Hervormde school maar een samenwerking tussen deze school en de in 1890 gestarte ‘School met de Bijbel’ op de hoek Telefoonweg-Veenderweg (de onlangs afgebroken Cavaljé-school). In die tijd best bijzonder zo’n samenwerking tussen Hervormd en Gereformeerd.

Het Bestuur der Normalessen.

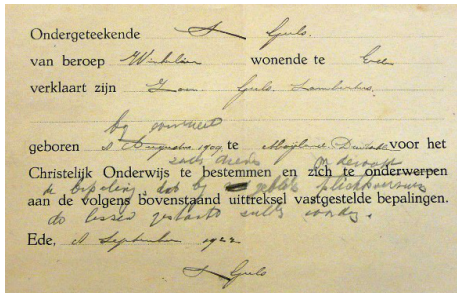
J. A. EIJGENRAAM, *Voorzitter.*

L. C. SCHREUDERS, *Secr.-Penningm.*

Het bestuur van de Normalessen bestaat uit beide schoolhoofden: Eijgenraam (Gereformeerd) en Schreuders (Hervormd).

In het archief bevindt zich een uittreksel uit het *Reglement der Chr. Normalessen, gevestigd te Ede – opgericht 31 mei 1905* (merkwaardig is dat pas in 1913 deze opleiding bij koninklijk besluit wordt erkend). De eerste artikelen van genoemd reglement luiden:

1. Het doel der Christelijke Normaallessen te Ede is jongelieden op te leiden tot onderwijzers en onderwijzeressen voor den Scholen met den Bijbel.
2. Ouders of voogden teekenen vóór de toelating van hun zoon, dochter of pupil tot de Normaallessen, een verklaring dat zij hem of haar voor het Christelijk onderwijs bestemmen.
3. Het schoolgeld bedraagt f 20,- per jaar, in vier driemaandelijksche termijnen te voldoen.
4. De benodigde boeken en schriften moeten door de kwekelingen zelf worden bekostigd.

Van het tweede artikel zijn er bewijzen in de archiefdoos te vinden. Zo is de hierbij afgebeelde kaart uit 1922 zo'n verklaring van Lambertus Geels (1876-1940) betreffende zijn zoon Lambertus (1909-1984). Lambertus senior – ‘winkelier’ – is de grondlegger van de onlangs gesloten winkel aan de Molenstraat. Uit het geslacht Geels zijn er meer familieleden in het onderwijs terechtgekomen. Gezien de doorhalingen en bijschrijvingen is de kaart later gebruikt als voorbeeld voor een vernieuwde uitgave met aangepaste tekst.

Onderwijzers aan de inrichting sedert de oprichting verbonden

	Individuele	Overleg
1. J. A. Eggemaam	31. Dec. 1908	
2. J. G. Beukenlaan	31. Dec. 1908	
3. H. Willemsen	31. Dec. 1908	1. Aug. 1908
4. J. Gijzen	31. Dec. 1908	1. Dec. 1913
5. J. Lasteren	31. Dec. 1908	1. Dec. 1917
6. J. J. Belgravel	31. Dec. 1908	1. Dec. 1918
7. J. G. E. Medema	1. Dec. 1909	1. Dec. 1915
8. A. B. Wieringa	1. Dec. 1909	1. Dec. 1915
9. J. Koff	1. Dec. 1910	1. Dec. 1915
10. J. P. van der Meer	1. Dec. 1912	1. Dec. 1915
11. J. van der Meer	1. Dec. 1912	1. Dec. 1915
12. J. van der Meer	1. Dec. 1912	1. Dec. 1915
13. J. van der Meer	1. Dec. 1912	1. Dec. 1915
14. J. van der Meer	1. Dec. 1912	1. Dec. 1915
15. J. van der Meer	1. Dec. 1912	1. Dec. 1915
16. J. van der Meer	1. Dec. 1912	1. Dec. 1915
17. J. van der Meer	1. Dec. 1912	1. Dec. 1915
18. J. van der Meer	1. Dec. 1912	1. Dec. 1915
19. J. van der Meer	1. Dec. 1912	1. Dec. 1915
20. J. van der Meer	1. Dec. 1912	1. Dec. 1915
21. J. van der Meer	1. Dec. 1912	1. Dec. 1915
22. J. van der Meer	1. Dec. 1912	1. Dec. 1915
23. J. van der Meer	1. Dec. 1912	1. Dec. 1915

In het archief zijn naast de namen van Eijgenraam en Schreuders ook andere docenten te traceren (zie de lijst uit het notulenboek hiernaast). Hoofdonderwijzer Medema uit Bennekom is tot 1914 aan de normaallessen verbonden en meester Vermeer (herkomst onbekend) moet 'tot zijn leedwezen' wegens verdere studie in 1918 stoppen met de lessen Aardrijkskunde. Onderwijzer Schoonderbeek moet altijd een uur

heen en een uur terug reizen en vraagt één reisuur in rekening te mogen brengen. Ook J. Veenstra, het eerste hoofd van de Chr. Ulo aan de Beukenlaan, geeft normaallessen en om die reden wordt in 1924 aan het Ulo-bestuur gevraagd 'om niet' enkele lokalen inclusief licht en verwarming voor de lessen ter beschikking te stellen. De lokalen mogen zonder huurbetaling worden gebruikt, maar voor 'vuur en licht' zal jaarlijks een 'evenredig deel ... naar billijkheid berekend' moeten worden betaald.

Het grootste deel van het notulenboek wordt gevuld met besprekingen over de voortgang der leerlingen en hun bereikte resultaten. Hoewel het aantal leerlingen

alle jaren door beperkt is (gemiddeld schat ik zo'n 25 leerlingen per jaar, verdeeld over vier klassen), zijn niet alle 'kwekelingen' even gemotiveerd. Veel is er te doen over Heintje van Voorst uit Renswoude die de lessen nogal eens verzuimt en dan elders vertoeft. Op de vraag waar ze dan is, weigert ze antwoord te geven en op de vraag of haar ouders van haar verzuim weten, antwoordt Heintje: *'Die hoeven dat niet te weten.'* De verzuimde lessen inhalen weigert ze en dreigen haar de verdere toegang tot de lessen te ontzeggen, heeft geen vat op haar. Volgens de bestuursnotulen gedraagt zij zich *'als een straatmeid'* en *'het aantal insubordinaties is legio'*. Als in november 1913 blijkt dat ze haar rapport vervalst heeft, is de maat vol en richt de directie zich in een brief aan de ouders: *'Zij heeft het officieele rapport uit het boekje gescheurd en een ander door haar zelf met den naam van den directeur geteekend, U voorgelegd. Blijkbaar, om U niet te laten zien, de slechte cijfers die zij voor Bijbelsche Geschiedenis, Nederl. Taal en opvoedkunde had. Het totaalcijfer 72 is door haar veranderd in 78. Dat feit, vervalsching in geschrift, verregaand en brutaal bedrog, achten wij zo ernstig, dat we besloten hebben, haar tijdelijk van de les te verwijderen.'* De schorsing zal tot Kerst zijn *'ten einde haar gelegenheid te geven tot inkeer en berouw'* en daarna kan zij de lessen weer hervatten *'met erkenning van haar kwaad en betuiging van leedwezen'*. De genomen maatregel slaat in en binnen een paar dagen staat Heintje berouwvol op de stoep met het verzoek zo snel mogelijk de studie te mogen hervatten. Op 8 december wordt haar weer toegang verleend. Zij moet verder probleemloos de studie hebben voltooid want in 1915 ontvangt het bestuur bericht dat de minister de subsidie (f 700,-) voor haar heeft toegekend.

Van de meeste leerlingen komt in het archief echter alleen de naam en de resultaten voor. Als slot van dit artikeltje over een vrij onbekend fenomeen in Ede enkele namen en een opgave.

In het korte bestaan van de *Christelijke Normalessen* zijn hier gedurende kortere of langere tijd opgeleid tot onderwijzer(es): Wilhelmina Gezina van Daalen, *Roelof van Essen*, *Teunis van Mourik*, Jacob Gazenbeek, Hendrika Gezina Koops, Dirkje Hendrika Hootsen, *Heintje van Voorst* (trouwt met Jan Dekker), Hendrik Gerrit Veltkamp, *Anton van Dillen*, Hendrik Brands, *Margaretha Gazenbeek*, *Jan van de Hoef*, Albertus Middelhoven, Jacobus Nijenhuis, *Jeanne van der Linden*, *Jacob van Amerongen*, Hendrik Bussink, Roelof van Dalen, Johan Thomas Goverts, Adrianus Achterberg, Frans Eijgenraam, Wilhelmina Cornelia Bussink, Wilhelmina Hendrika van Dijk, *Gerrit Jan de Jonge*, Jan Dekker (trouwt met Heintje van Voorst), Jacobus Spelt, Cornelis Leendert Schreuders, *Johannes Cornelis Coppens*, Willem Turkesteen, *Jan Bos*, *Albertus Cornelis Heij*, *Michiel Petersen*, Aleida Petronella Riezebos, *Evert Kiers*, *Cornelis van Kooten*, Carl Wilhelm Schneithorst, Johannes Marinus Meijer, Aagje van Wijngaarden, Willem Abraham van Bezooijen, *Bernard Adrianus van Doorn*, Gerritje Amelia Floor, *Antonia Vos*, Bernard Dirk Eijgenraam, *Jacob van Dieren*, Willem Braafhart, Steven de Man, Wijntje Bos, Cornelis Kamerling, Willem Kleinrensink, Hendrik Stomphorst, *Janna van*

Heeren, Hermanus Meijer, Johan Frederik Buisman, Merritje Beerdsen, Johan Bons, Hendrik van Elven, Lambertus Geels, Pieter J.Th. de Munnik, Hendrik van Veldhuizen, Jacob Werner, Jan Melissen en Jansje Ozinga.

Van de opgesomde leerlingen komt het grootste deel uit Ede (de cursief gedrukte namen zijn niet terug te vinden in de bevolkingsregistratie van Ede), maar lang niet alle leerlingen zijn in het onderwijs terechtgekomen. Opvallend is dat bij veel van deze leerlingen in het gereconstrueerd bevolkingsregister van Ede als beroep een administratieve of journalistieke functie staat genoteerd. Waarschijnlijk werden de normaallessen, ondanks de af te leggen belofte van de ouders, gezien als een relatief eenvoudige methode om hogerop te komen.

In het notulenboek zijn hier en daar tentamenopgaven ingebonden. Misschien een uitdaging voor de lezers van de Zandloper om onderstaande opgaven zonder rekenmachine (!) op te lossen.

1. $\frac{3}{8} \text{ km}^2 + 7,2 \text{ A} - 140,8 \text{ M}^2 - 14 \text{ m km}^2 =$
..... dM^2 .

2. Wat is de inkoop prijs van een partij katoen, wegende bruto 0760 Kg, tarief 5%, à 35 cent per $\frac{1}{2}$ Kg netto met 1% korting voor contante betaling?

3. Herleid:

$$\frac{3,47092 + 252,004 : 50,2 + 4 \times 0,13127 - 0,994}{1,13 \times 12,769 - 7,12097}$$

Faunabeheer op de Hoge Veluwe

Eind vorig jaar verscheen in de reeks *Historische Berichten* van het Gemeentearchief Ede een voor wildliefhebbers, maar ook anderen interessante publicatie: *Een eeuw faunabeheer op de Hoge Veluwe* door Piet Hofman. Het

faunabeheer van het Nationale Park De Hoge Veluwe betreft, zoals bekend, vooral het grof wild, hoewel kleinere dieren zoals vos en korhoen ook in het boek aan bod komen. Hofman heeft onder meer kunnen putten uit het archief van de *Broederschap van Grofwildjagers Sint Hubert Gilde van de Hoge Veluwe*. Dit jagersgilde heeft in de periode van 1950 tot 2006 voor een groot deel het afschot van grofwild in het Park verzorgd. Achter het grof wild binnen het raster van het Park zit een boeiende geschiedenis. Zo kreeg in het begin van de vorige eeuw de edelhertpopulatie een nieuwe impuls door de import van een 60-tal dieren uit Oost-Europa om het wat schriële Veluwse hert te verbeteren. Ook werden in die tijd moeflons (haarschappen) in het gebied uitgezet. Samen met zwartwild (zwijnen) en reeën ontstond dus een gemengde grofwildpopulatie, die door een beheer- en afschotbeleid zo goed mogelijk op een afgesproken niveau werd gehouden. In dit boek worden dit beheer en de resultaten ervan beschreven.

Het boek bevat natuurlijk prachtige foto's van de betrokken dieren en andere prenten betreffende de jacht in het Park, ondersteund door handzame tabellen en grafieken. Het is een vlot geschreven boek van 112 pagina's met ook enkele verhalen/aneddotes. Jagerslatijn ontbreekt niet. Het boek is gedrukt (€ 12,50) of als e-book (€ 3,95) te verkrijgen bij het Gemeentearchief Ede.

Het boek bevat natuurlijk prachtige foto's van de betrokken dieren en andere prenten betreffende de jacht in het Park, ondersteund door handzame tabellen en grafieken. Het is een vlot geschreven boek van 112 pagina's met ook enkele verhalen/aneddotes. Jagerslatijn ontbreekt niet. Het boek is gedrukt (€ 12,50) of als e-book (€ 3,95) te verkrijgen bij het Gemeentearchief Ede.

Rectificatie

Over het artikel 'Huis Kernhem en zijn vier pachtboerderijen' in De Zandloper 2017-1 zijn enkele reacties binnengekomen. Drie punten in de beschrijving van **Boerderij Engelenhove** kloppen niet.

Op pagina 26 (vier regels boven de foto) staat 'Maanderdijk'; dit moet zijn 'Doesburgerdijk'.

Twee regels lager wordt gesteld dat 'geen van de vijf kinderen belangstelling voor de boerderij hebben.' Het echtpaar is echter helaas kinderloos gebleven.

Op pagina 27 staat aan het eind van de eerste alinea 'Otterloseweg'; dit moet zijn 'Apeldoornseweg'.

De in het artikel vermelde gegevens komen uit een betrouwbaar geachte bron; en dit heeft de auteurs geen aanleiding gegeven e.e.a. verder uit te zoeken.

De originele bron zal ook worden aangepast.

COLOFON

Vereniging Oud Ede

De vereniging, opgericht in 1924, stelt zich ten doel volgens artikel 3.1 van de statuten: *'Het onderzoek van archieven en gedrukte bescheiden naar alles wat betrekking heeft op het ontstaan en de geschiedenis van de dorpen (kerken en buurten) van het ambt en van de gemeente Ede en het verzamelen en bewaren van alles wat van belang kan worden geacht voor en betrekking heeft op de geschiedenis van Ede.'*

Postadres Postbus 8293, 6710 AG Ede
Telefoon 06 348 676 27
E-mailadres oudede.nl@gmail.com
Website www.oudede.nl
Bankrekening NL24 INGB 0003 5342 68

Dagelijks bestuur:

Simon van de Pol (voorzitter), Gerard Hendriks (secretaris), Wim Bruijnes (penningmeester) en Casper Braafhart.

Leden;

De vereniging telt ca. 800 leden. Nieuwe leden kunnen zich aanmelden per telefoon, brief, e-mail en via de website. Beëindiging van het lidmaatschap uitsluitend schriftelijk per brief of e-mail vóór 1 november. De contributie bedraagt in 2017 € 15,00.

Erelid van de vereniging is Hetty Blaauw-de Wit.

Giften en schenkingen zijn fiscaal aftrekbaar omdat de Vereniging een erkende Algemeen Nut Beogende Instelling is. Omdat de VOE een culturele instelling is geldt zelfs een extra aftrek van 25%! De aftrek geldt overigens ook voor de contributie!

De Zandloper

Is een uitgave van de Vereniging Oud Ede en verschijnt viermaal per jaar.

De redactie van De Zandloper bestaat uit Hans Post (eindredacteur), Joyce van den Berg, Frans van Oort & Gerard van Bruggen.

De redactie van De Zandloper is te bereiken op e-mailadres zandloper@telfort.nl.

Nieuwe artikelen die verband houden met de geschiedenis van Ede zijn welkom. De redactie behoudt zich het recht voor een artikel te weigeren. Overname van artikelen uitsluitend na schriftelijke toestemming van het bestuur van de VOE.

Productie van De Zandloper: Drukkerij Verloop, Alblasterdam - ISSN 1384-7090

Afbeelding omslag: Infanteriekazerne met de in 1931 door de burgerij geschonken Whelmalantaarn (Fotocollectie Vereniging Oud Ede HME312489)